

A tanácstalan postás

Leemelem a könyvespolcra Thomas Bernhard *Régi mesterek* című regényét, hogy némileg gyógyítsam a kishitúségemet. „Az emberek látják vagy érzik persze, ahogyan az állam egyre alantasabb és aljasabb, de semmit sem tesznek ellene”, olvasom. Százával akadnak ilyesféle fejezetek Bernhard életművében. Ausztria egy nagy pöcegödör! Az állam élén tömeggyilkosok állnak! Aljasság mindenfelé! Az ember már ki sem mer lépni az utcára, írta Bernhard, aki mégis kiérdemelte a legmagasabb osztrák állami díjat. A díj átvételekor pedig ironikusan beszélt a díjról és a díj adományozójáról, az osztrák államról. A szerbiai rózsaszínű ködben Bernhardot olvasva eláll a lélegzetem. Mintha nem egy bolygón élnénk. Ilyesmit Kelet-Közép-Európában lehetetlen leírni, a kisebbségben pedig tabunak számít. Nem is az állapot háborít fel, hanem az a cinikus közéleti apátia, amely szó nélkül elfogadja. Persze, ennek is van magyarázata. Elképzelem, hogy milyen jelzőkkel illetnék azt a magyar író, aki ilyesmit merészelve leírni.

92

Van ebben némi tapasztalatom, hiszen találkoztam az érthetetlen vádakkal, holott nem is merészkedtem bernhardi mondatok leírására. Ellenkezőleg, a *Himnusz* csodáját ábrázoltam. A *Temetetlen múltunk* című regényemben az 1914-ben született és a királyi Jugoszláviában nevelkedett apámról írtam, aki egyszerű kétkezi munkás volt: fuvaros. Elemi iskolát végzett, félig-meddig magyarul. A királyi Jugoszláviában a magyar történelmet nem oktatták, az is sikernek számított, hogy megtanulhatott magyarul írni és olvasni.

Rádiója nem volt, magyar újságok nem jártak a falumba. Az első trianoni nemzedék teljesen el volt zárva Magyarországtól. A trianoni sokkot igazából apám nemzedéke élte át, nem a pesti úri fiúk. Az ő hősiességükről írtam. Hősök voltak, mert nemcsak politikai változást éltek túl, hanem egy elementáris lelki törést is. 1941-ben születtem, ennek köszönve apámat nem vitték el katonának, lovát azonban rekvirálta a Horthy-honvédség, a Horthy-hívók mindmáig adóssai maradtak a lovak árával. Erre az adósságra is gondolhatnak azok a honatyák, akik milliárdokat áldoznak a Vajdaságban, hogy a magyar kisebbségi polgárok birkózás közben sajátítsák el a nemzeti összetartozás eszméjét. Hogy valahogy fenntartsa a családját, egy szerb nagygazda tanyáján etette a disznókat, takarította a disznóólakat. Ha valaki netán párhuzamot keresne, a kisebbségi kétkezi munkások, a napszámosok, a fuvarosok között, akkor nem nehéz felismerni, hogy Illyés Gyula pusztán élő népére emlékeztetnek. Azt sem kétlem, hogy nagyobb súly nehezedett rájuk. Apámnak szerencséje volt. Nem titok ugyanis, hogy a „nemzetben gondolkodó” magyar hatóságok is korrumpálhatók voltak, a szerb nagygazda lefizette a magyar hatóságokat, ennek köszönve nem vitték el az orosz frontra. Sem őt, sem a tanyáján rejtőzködő munkását. Bevonultak

a partizánok, apámnak újra szerencséje volt, nem lett a retorziók áldozata, mivel nem sorozták be honvédeknek, hogy Oroszthonban védje a hazát, hanem a nagygazda tanyáján rejtelkedve etette a disznókat és rendben tartotta a disznóólakat. A felszabadulást és a szocializmus első napjait megúszta pár hetes kényszermunkával egy másik szerb nagygazda kukoricaföldjén.

Aztán 1948-ban következett a „láncos kutya” korszaka, apám újra el volt zárva Magyarországtól. Időnként kitekintett az északra néző tisztaszoba ablakából és azt mondta: „Arra van Magyarország.” Így érte meg az ’56-os forradalmat. A forradalom idején felfedezte a Szabad Európa Rádiót, ez volt ez első szorosabb kapcsolata az anyaországgal. Amikor a Szabad Európa Rádióban a forradalmat ünnepeelve felcsendült a magyar *Himnusz*, apám a szomszéd utca szőlősgazdájánál ünnepi alkalmakra vásárolt lőrével megtöltötte a poharát, és felállt a pohárral a kezében. Nem ismerte a *Himnusz* szövegét, csak a szája mozgott. Én ezt a jelenetet szinte kultikusnak tartom, ám a *Magyar Nemzet* pesti kritikusa erélyesen rám rontott, és megleckéztetett: ilyesmit magyar író nem ír le. Én pedig azt állítom, hogy Kölcsey is büszke lenne az apámra. Ki tudja, hogy ezekben az évtizedekben hányadszor Illyés Gyula naplóbejegyzésére gondoltam: „A nincstelen tömeget tekintem első-sorban magyarnak – írta Illyés –, vagyis olyanak, aki mindenekelőtt támogatásra, fényre, döntésre, nemzeti dicsőségre jogosult itt; nemcsak azért tekintem annak, mert történelmünk különös alakulása eredményeül épp ez a réteg a legmagyarabb nyelvileg, s ha kell fajilag is, hanem azért, mert ez a legmegbízhatóbban magyar: nincs mása, mint a magyarsága.”

Illyés 1938-ban kiadott naplójegyzet-kötete, a *Magyarok* egyébként a kukából került hozzám. Történt ugyanis, hogy a kilencvenes évek elején ő is a kukába került. Akkoriban is tömegesen települtek át Magyarországra a vajdasági magyarok, s mivel az antikváriumok többé nem vásároltak magyar könyveket, ezért, hogy áttelepüléskor kisebb legyen a teher, sok könyv a kukában végezte. A romák szedték ki, szépen rendbe hozták és az utcán árulták. Vásárló nemigen akadt, azt abból is kiderítettem, hogy az a roma, akitől megvettem a könyvet, hálából még egy Marx-kötetet is adott ajándékba. Illyés és Marx a kukában! – a történelem szürreális grimasza.

Az ősszel megrendezett magyarországi előválasztások begyűrűztek a vajdasági magyar közéletbe is. Az anyaországi támogatást élvező vajdasági magyar médiából ugyan keveset tudhatnak a vajdasági magyarok, azt a keveset pedig Pásztor István, a Vajdasági Magyar Szövetség elnöke a Szabadkai Magyar Rádió egyik reggeli műsorában tömören kutyakomédiának nevezte. Sokkal nagyobb sajtóvisszhangja volt annak, hogy Orbán Viktor miniszterelnök az előválasztások utolsó napján részt vett a Szeged–Szabadka vasútvonal alapkövének letételén. Az alapkövetétel egyébként ünnepélyesen zajlott. Utána Zvonko Bogdan borpincéjében emelkedett hangulatban megünnepelték a nagy eseményt. Aleksandar Vučić az Instagramon közzétette a Pásztor Istvánnal készült fotót a következő képaláírással: *Szerb és magyar, barát és testvér, játsszák és éneklik a Đurđevdant*. Énekelték teli torokból: „*Hej, itt a hajnal, itt a hajnal / hálát adok Istennek / itt a hajnal, itt a hajnal / Hej, Đurđevdan van / és én nem vagyok azzal akit szeretek!*” A fogadás

után Orbán Viktor arra kérte vendéglátóit, hogy menjenek el burekezni, úgyhogy végül a politikusok és az üzletemberek társaságában az előválasztások utolsó napján a magyar miniszterelnök a szabadkai *Lipa* pékségben kötött ki.

Az ünnepség árnyékában azonban az interneten olvasható volt a rejtőzködő előválasztási hír: Németh László bánati püspök fogadta Márki-Zay Pétert. A hírt ő tette közzé a honlapján azzal a szöveggel, hogy annak idején fogadta az ellenzéki Orbán Viktort is. Ugyancsak az interneten volt olvasható, hogy a *Magyar Mozgalom* közleményben támogatja Márki-Zay Péter előválasztási győzelmét. A közlemény visszhangot vált ki a *magyarországi* független médiában, annál is inkább, mert – tudtommal – ez az első Márki-Zayt támogató kisebbségi párt. Furcsa vajdasági paradoxon! A határon túli kisebbségi pártok közül a VMSZ leghűségesebben ragaszkodik a Fideszhez, Pásztor István, a VMSZ elnöke egyszerűen kutyakomédiának nevezte az előválasztást, ugyanakkor itt jelentkezett az első ellenzékhez csatlakozó magyar párt is. A két hír kiegészíti egymást. Nem zárom ki, hogy rövidesen csatlakozik a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK) is.

Nyilván nem Márki-Zay fogja megvívni a vajdmagyar ellenzék harcát, azonban esetleges parlamenti választási győzelme hatással lesz a vajdasági magyarokra is. Valami történt, aminek a végét, mármint a győztest, nehéz előre látni, csak sejtem, hogy az ellenzéki habitus változni fog, de a Fidesz politikájának módosulása sincs kizárva. Vagy pedig tovább feszül a húr – amíg el nem pattan. Azt is sejtem, hogy a vajdmagyar pártok tudomásul veszik, hogy az új nemzedékek gyanakvással tekintenek a hagyományos pártokra, a „kitenyésztett pártpolitikusokra”, természetesnek tartják a világnézeti sokszínűséget, és ápolják a civilekkel való szövetséget. A letisztulás a vajdasági magyar ellenzéknek sem ártana. Ki kell törni a narciszoid buborékból, amelybe részint bekényszerítették. Új értékrendet és alternatívát kell létrehozni az élet különböző területén – a gazdaságtól a kultúráig. Mit gondolnak a kisebbségen belül is növekvő egyenlőtlenségről? Mit tennének az elvándorlás leállítására érdekében? Mi a véleményük a kisebbségi új oligarchia-osztályról? Hogyan állítanák meg a fiatal szakemberek távozását? Miként lehetne megszólaltatni az elnémult vajdmagyar értelmiséget? Ki támogassa a magyar nincsteleneket? Azokat, akikről valaha Illyés Gyula beszélt, és ami ebben a „diadalittas újkapitalizmusban” legalább olyan gyorsasággal terjed, mint a Covid.

A vajdasági magyarokat egyébként tavaszra valószínű választási cunami várja. Szerbiában elnök- és parlamenti választás lesz, a kettős állampolgárok pedig a magyar köztársasági elnököt választják meg, és részt vesznek a parlamenti választáson is. A levélválasztás egyébként sok fejtörést okoz, ugyanis az elmúlt négy évben számtalan fiatal magyar szakember – hála a kettős állampolgárságnak! – kivándorolt a szülőföldről. A kivándoroltak mind kettős állampolgárok, akik nem annyira nemzeti hévből vették fel a magyar állampolgárságot, hiszen a magyar útlevélnek köszönve könnyebben vándoroltak ki és könnyebben jutottak munkához. Főleg fiatal szakemberekről és a Szerbiában is hiányzó munkaerőről van szó. Az Észak-

Bácskában rengeteg eladó ház azt jelenti, hogy ezek a kivándorlók végleg az EU-ban szándékoznak letelepedni. Az a kérdés, hogy mi lesz a Budapestről érkező szavazócédulákkal, hiszen az új lakók legtöbbször nem beszéli a magyar nyelvet. A postát sem vehetik át. Vagy ha netán átveszik, s az egyik szép tavaszi napon megjelenik a VMSZ-aktivista, akkor az új lakó nem győződik majd csodálkozni, és boszniai hangsúllyal kérdezi: Mi az a Fidesz? Ki az az Orbán Viktor? Dodik és Vučić barátja? Akkor rendben van. A rossz nyelvek szerint a gazdátlan levelekkel vissza lehet élni, tehát a postások kezében van a választások vajdasági sikerének kulcsa. Nem vagyok rosszmájú, ezért csupán a *Temetetlen múltunk* utolsó bácskai magyar postása jut eszembe. Elképzelem amint megáll a hosszú kihalt utcában, megáll az egyik-másik ház tetőzete, a cserepeket lesodorta a szél, az eresz csatornája csupa rozsdá, imitt-amott kilyukadt, a víz becsordogál a szobákba, a kerítés bedőlt, nincs ki gondozza.” Hazacipeli a levélsomagot, és gondterhelten írogatja a választási irodának a válaszleveleket, amelyekben megköszöni a nagy gondoskodást, hálát ad a sok milliárdba kerülő focistadion és birkózóakadémia építéséért, megköszöni az anyaországi guruló forintokról gondoskodó *Prosperitati Alapítványnak*, mert neki hála számos nagyvállalkozó még a helyén van. Azoknak kézbesítette a szavazócédulákat, s jó érzéssel vette tudomásul, hogy milyen kitörő örömmel vették át, de sajnos a sok levél a nyakán maradt. Azt szeretné kérdezni az uraktól, hogy mit tegyen. Jó lenne végre tudni, hogy mi legyen ezekkel az európai magyarokkal, mert a válasz négy évvel ezelőtt is elmaradt, s ma sem tudja, mit legyen a kézbesítetlen levelekkel.

95

Parászka Boróka

Árnyékboks

Minden teljesen összezavarodni látszik 2021 végére – bátorság kell egy ilyen mondatot leírni. A „minden”, a „teljesen” szavak óvatosságra inténeek. De rég túl vagyunk minden óvatosság esélyén. Európa-szerte oltás- és megszorításellenes tüntetések zajlanak. Együtt masíroznak a szélsőjobb a baloldaliakkal, sőt a radikális baloldaliakkal, egymást támogatva vonulnak fel az egyéni jogokat kétségbeesetten óvó liberálisok a közösségi felelősségvállalást követelő zöldekkel. Velük szemben kik is állnak? Szintén egyéni jogokat, közösségi felelősségvállalást védő-követelő oltás- és megszorításpártiak. Mitől függ, ki hova sorakozik fel? Ki mennyire köteleződik el, válik radikálissá? Nem tudom, van-e erre rendszerszintű, ellenőrizhető, igazolható válasz.

Egyre inkább meggyőződésemmé kezd válni, hogy az egyéni figyelem, a személyes párbeszéd, a kisközösségi munka visz valamennyire előre. Ha van az „előre” szónak még bármiféle jelentése. Mondjuk inkább úgy: közelebb. Fogalmunk sincs, mi van a fejekben. Mi maradt a közös tudásból, amit mondjuk a rendszerváltás előtti és utáni évtizedek, a demokrácia tanulásának és elvesztésének korszakai hagytak hátra. És arról sincs fogalmunk, hogy milyen új tudások fészkelik be magukat az emberi elmékbe az új információs és kommunikációs sztrádákon. Nem ismerjük önmagunkat, egymást – és ez ijesztő, tragikus és ugyanakkor ígéretes helyzeteket szül.

Minden konszenzus felmondatot. Az ön- és közismeret hiánya mellett ezt kell még feljegyezni naplónkba. És tanulni, mit is jelent, hogy nincs konszenzusközösség. Több vitába is belementem az elmúlt időszakban arról, hogy mi a rasszizmus, mi az idegenellenesség, és hogyan érdemes, hogyan lehetséges és etikus kezelni. Mindeddig azt hittem, hogy ezzel kapcsolatban az orbáni Magyarországon mély elkötelezettség van, pontos ismeretek. Azok, akik a rasszista és xenofób propaganda évtizedét megélték, tele vannak az ellenállás vágyával és tudásával. Hát nincs így. A rasszizmust ma Magyarországon éppúgy nem érti az ellenzék, mint ahogy nem értik a kormánypárti szavazók sem. El kell mondani a legtriviálisabb vitákban is, hogy az etnikai, vallási hovatartozás érzékeny, illetve különleges adat, nem érv senkinek sem az ízlése, meggyőződése, szándékai mellett vagy ellen. Hogy nem lehet rasszjegyekre hivatkozva általánosítani, azokkal magyarázni emberi viszonyokat, történéseket. Annyira alapvető elvek ezek, hogy a rendszerváltás legsötétebb éveiben, a csurkizmus felemelkedésének, az új magyar antiszemitizmus reneszánszának éveiben sem merült fel: ne értenék az emberek. Mára már biztos, hogy nem értik. S ha értenék is, nem akarják ezeket az elveket. Miért? Mi történt?

Próbálok rekonstruálni. Eltűnt a magyar közmédia, és vele a kiegyensúlyozott, etikus tájékoztatás, társadalmi vita esélye. Jött helyette a propagandamédia a maga rasszista tartalmaival, a szisztematikusan terjesztett előítéleteivel. Sokáig attól tartott mindenki, hogy a szegény, műveletlen, izolált magyar vidék esik majd ennek áldozatul. De nem így történt. Áldozatul esett mindenki. Hozzászórtak az emberek Budapesten éppúgy, mint Csíkvacsácsiban. A képzettek és a magasan képzettek egyaránt.

November heteiben éles vita alakul ki egy Wahorn-interjú miatt: a népszerű képzőművész, zenész már 2008-ban, a cigány áldozatokat követelő sorozatgyilkosságok alatt arról nyilatkozott, hogy fegyvert vásárolt, önbíráskodásra készül (nem a sorozatgyilkosokkal szemben). A korabeli nyilatkozat különösebb vita nélkül elsikkadt, idén ősszel hasonló módon új életre kelt. Wahorn gyakorlatilag megismételte: kész az önbíráskodásra, ha veszélyt érez. És hozzátett még nagyon sok általánosító, sértő, a cigány közösség egészét, a cigány kultúrát érintő megjegyzést. Hasonló nyilatkozatért a romániai Diszkriminációellenes Tanács nagy valószínűséggel eljárást indít. Magyarországon nem indult ilyen eljárás, nem is tiltakoztak ellene tömegek. Sőt: vita arról kezdődött, korlátozható-e a szólásszabadság kisebbség- és emberi jogi érvekkel? Mintha a magyarországi szólásszabadságot csak a

túlzásba vitt kisebbségvédelem és emberi jogi védelem veszélyeztetné, nem az oligarchamédia önkénye, nem a kormánypropaganda. Aki nem a szólás-szabadsággal érvelt, az a szélsőjobb iránti empátiára apellált. A szélsőjobb – mondták sokan – itt van, kezdenünk kell vele valamit. Meg kell érteni, meg kell győzni! – záporoztak az empatikus érvek. Megint csak helyzetismeret nélkül. A szélsőjobb évtizedek óta a magyar közélet része, a kormány maga is szélsőjobboldali. A médiában mindig is jelen volt, a rendszerváltás óta egészen biztosan. Nem most kell elkezdni a párbeszédet vele. Sőt: nem kell elkezdni a párbeszédet, mert az irracionális gyűlöletkeltés racionálisan nem kezelhető. A szélsőjossal való fraternizálás nem meggyőzés, nem terápia, nem társadalmi közeledés és integráció. Hanem a megvesztegetésnek egy formája. Ha barátkozunk a szélsőjossal – derül ki a magyarországi beszélgetésekből – akkor talán van esély a megúszásra, túlélésre, talán ki lehet vele egyezni. Az ellenzéki szélsőjobb talán nem a kormányon lévő szélsőjobb szekereit húzza majd, sőt rá lehet venni a kormányváltásra.

Milyen lesz, milyen lehet az az új kormánya Magyarországnak, amely a szélsőjobb Orbán-rezsimet szélsőjobbról váltja? Ez az aggasztó kérdés ma, Erdély felől nézve.

Persze az sem egyértelmű, és értett, hogy a mai magyar rezsim szélsőjobboldali lenne. Magyarországon, a mai magyar politikai kultúrát tekintve, ezt magyarázni kellene. Ha lenne kinek. Alig van. A Wahorn-botrány mellett az ellenzék közös miniszterelnök-jelöltje okoz megütközést. Jobbára csak annak, aki kívülről tekint az országra. Márki-Zay Péter október folyamán biztosította választóit, hogy a szögesdrótos határzár marad, sőt „migráns-számlálót” indított el, hogy jelezze: az úgynevezett letelepedési kötvényekkel házaló kormány mennyi „migránst” hoz be az országba. Az akció általános sikert aratott. Azok között, akik a szögesdrótos határzárért már az Orbán-kormánynak is hálások voltak azért, mert marad minden a régiben. Azok között, akik eddig elutasították a menekültellenes politikát, ezek a nyilatkozatok az ellenzéki jelölt rafinériáját, választási esélyeit igazolták. Lám, át tudja venni az Orbán-rezsim retorikáját, és ellene tudja fordítani. Mi kell még?

Ahhoz, hogy rezsimváltás, rendszerváltás legyen, ahhoz újra kellene gondolni, mire valók az uniós határok, sőt az unión belüli határok (mondjuk Románia és Magyarország között). Át kellene gondolni, milyen károkat okozott a menekültellenes politika Magyarországnak az elmúlt hat évben (amióta a 2015-ös válság elkezdődött). Rá kellene látni, mennyit változott a magyar társadalom a xenofóbia kormányzati politikába emelése óta: mennyit ártott a magyarországi kisebbségeknek, a Magyarország határain kívüli magyaroknak és úgy egészében véve a teljes magyar társadalomnak. Politikai, kulturális, társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt. Legfőképpen pedig: el kellene indítani a változást, a politikai és társadalmi terápiát, hogy az Orbán-rezsim szélsőséges politikai gyakorlatát és nyelvét ki tudja heverni ez a mindenféle szempontból sérült társadalom. Azt hiszem, nincs is akarat erre a terápiára, nem is ismerte fel a magyar ellenzék jelentős része (tisztelt a nagyon kevés kivételnek), hogy szükség lenne ilyenre. A letelepedési

kötvényekről szóló vita is csak ezeknek a kérdéseknek az átgondolása után kezdhető el anélkül, hogy gyűlöletkeltéssé válna.

Mivel a sejtelen szintjén sem fogalmazódik meg erre az igény, hát módszerek, elképzelések, programok sincsenek. Az ellenzéki miniszterelnök-jelölt taktikázik, és támogatói annak örülnek, hogy jó taktikusnak mutatkozik. Elfeledve azt, hogy a jelenlegi rezsim vezetője is jó taktikusként került hatalomba, jó taktikusként tartotta meg a hatalmat, és jó taktikusként alakította Magyarországot a saját képére. Hogy semmi más nem határozza meg a viszonyokat és történéseket, mint az üres, elvek, elképzelések, programok, erkölcsök nélküli etika. És ez sodort nagyon sokakat szélsőjobbra. Eddig a kormányoldalon, és ma már az ellenzékben is.

Bele lehet-e és bele kell-e szólni ebbe kívülről? – mérlegelem nap mint nap Marosvásárhelyen (gyakran meg is kapom ezt feddésként, ha kifogásaimat, észrevételeimet megírom magyarországi barátaimnak). De hát mennyire vagyok kívül? Szavazati joggal és állampolgársággal nem rendelkező magyarként mindenképp ki vagyok záródva, szándékosan kizártam magam, ha akarnék, sem tudnék részt venni a politikai döntéshozásban. (Nem bánom, elvi döntés volt a részemről, és ha az a kérdés, hogy a taktikázást vissza lehet-e hozni az elvi alapú politika világába, akkor ez egy jó kiindulópont.) Ha viszont azt nézem, hogy a magyarországi xenofóbia, rasszizmus hogy szivárog be, telepszik rá az erdélyi magyar közéletre, s hogy ennek itt, a román nemzetállamban milyen következményei vannak, hát semmiképp sem vagyok kívül. Nyakig ülök benne, vagy még azon túl is. Az elmúlt években az erdélyi magyar közélet elvesztette a maga fogalmait, a maga kisebbségi stratégiáit, elképzeléseit. Ez, a Magyarországon unos-untig ismételt nemzetállami perspektíva maradt – politikai öngyilkosság erre hagyatkozni, és láthatólag az RMDSZ önfeledten veti magát bele ebbe az önfelszámolásba.

Számonkérni, elutasítani nincs mód – mert gyakorlatilag nincs az RMDSZ-en kívül politikai entitás. Mindent megvásárolt, felélt a magyar kormány-párt az elmúlt években. Szintén októberben jelent meg Bokros Lajos vita-irata az *Élet és Irodalomban* arról, milyen kártékony az RMDSZ viszonya a magyar kormányhoz. Hosszan értekezik arról, mit kérne ki magának, ha erdélyi magyar lenne, az RMDSZ-szel szemben. A helyzet azonban ugyanaz, mint Magyarországon, mivel az erdélyi magyar politikai élet idomult az előbbihez. Nincs másik szervezet, nincs kivel szövetkezni a szövetséggel szemben. Aki nem ért egyet, aki nem lép egyszerre a Fidesz-RMDSZ-szel, az egyedül marad. Kívülállóként és magára maradtokként politikai háttér, cselekvési tér nélkül. Teljes szétesés van, Erdélyben is, Magyarországon is.

Abban lehet reménykedni, és ez a járványidők nagy tanulsága, hogy új szövetségek kötődnek, új típusú politikai cselekvés bukkan fel. Ebből egyelőre a teljes zavar és a valóságvesztés nyilvánul meg – hasonlóan a járványügyi vitákhoz. De ha van némi életösztön, akkor tisztulni fog a kép mindenféle téren. Nem történhet másként, vagy a teljes összeomlás jön, vagy a tisztulás. Ez a novemberi ködben éles kontúrokkal látszik.